

Latinka Perović

SOCIJALISTIČKA MISAO U SRBIJI U DRUGOJ POLOVINI 19. VEKA

Predavanje na odelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v. Ljubljani 17. maja 1990.

Moja proučavanja socijalističke misli u Srbiji nisu pošla sa gole ledine. Urađeno je bilo mnogo i do drugog svetskog rata, a posle njega ta je oblast u strategiji istorijske nauke, ako se o njoj može govoriti, bila favorizovana. Rezultati tih prethodnih proučavanja mogli bi se, malo pojednostavljeno, svesti na sledeće zaključke:

1. Socijalistička misao je jedna od tendencija u razvoju društvene i političke misli u Srbiji, koja se javlja kao refleks socijalističkih učenja sa strane. Pri tome, težište se, usled teorijske nesigurnosti, menjalo. U nekim razdobljima istoriografija je glavni izvor socijalističke misli u Srbiji nalazila u revolucionarnim učenjima Rusije 19. veka. U drugim, pak, razdobljima — u zapadnoevropskim socijalističkim učenjima i radničkom pokretu, posebno u Prvoj internacionali.

2. Uticaj socijalističke misli u Srbiji nije osporavan, ali je ograničavan, pretežno, na školsku omladinu.

3. Ključnom ličnošću smatran je uvek Svetozar Marković, ali je on, u veoma plodnoj i, u isto vreme, po vrednosti veoma nejednakoj, istoriografskoj produkciji različito ocenjivan.

4. U celini, čitavo razdoblje razvoja socijalističke misli u Srbiji do stvaranja Srpske socijaldemokratske partije, 1903. godine, smatrano je utopijskim socijalizmom. Taj pojam vuče koreni iz Engelseve ocene svih socijalističkih učenja do Marksa kao utopijskih. U srpski socijalistički pokret, odakle ulazi i u istoriografiju, pojam *utopijski socijalizam* prvi uvode marksisti da bi time označili razliku između svog razdoblja i razdoblja koje njemu prethodi.

5. Oseka u razvoju socijalističke misli i pokreta nastala je već sa smrću Svetozara Markovića (1875). Radikalna stranka, koju su, 1881. godine, stvorili njegovi najbliži saradnici viđena je kao napuštanje njegovog programa. To je napuštanje tumačeno dvojako. Jedni su u njemu videli znak da se socijalni program Svetozara Markovića istorijski iscrpeo, a drugi su ga videli kao izdaju toga programa.

6. Izgledalo je da gotovo tridesetogodišnje razdoblje, od smrti Svetozara Markovića do stvaranja Srpske socijaldemokratske partije (1875—1903), predstavlja prazan prostor. Uzroci toga nisu objašnjavani.

Ali, čim sam sa uskog prostora, kakav predstavlja Srbija u drugoj polovini 19. veka, prešla na komparativna proučavanja, problem se otkrivao kao mnogo složeniji. Počela sam da širim polje istraživanja i, šireći ga, postepeno sam se približavala objašnjenju pojave socijalističke misli i pokreta u Srbiji druge polovine 19. veka. Ključnu ulogu u tom pogledu odigrala su moja proučavanja ruskog narodnjaštva u svom bogatstvu njegovih struja. Ta su proučavanja kao rezultat dala ne samo nove dokaze, u istoriografiji već znanih, veza između ruskih i srpskih socijalista, već su pomogla razumevanju suštine pojave. Ona su pokazala da se u Rusiji oblikuje ideologija, na kojoj se stvaraju program i instrumentarij, karakteristični za agrarna i autokratska društva na prelasku u industrijska i, u najširem smislu uzeto, u građanska društva. Dugo ostajanje na tom razmeđu dovodi do teorije skokova u društvenom

razvitku, do toga da se zaostajanje u stvarnosti kompenzira radikalizmom u idejama i u političkoj akciji. Ideje takvog radikalizma zakonite su za nerazvijene sredine, koje izlaz iz velike zaostalosti traže u skraćenju puteva razvoja, nužno se okrećući planiranju i organizovanju političke revolucije.

Ogroman udeo u stvaranju ideologije levice u ovim društvima, u formisanju njenih ciljeva i pronalaženju sredstava za njihovo ostvarenje, ima razvoj zapadnoevropskog društva. Narodnjački socijalizam u Rusiji, koji je postao uzor-model, za sva nerazvijena društva je ruski odgovor na razvoj kapitalizma u Evropi i ruska reakcija na socijalističku misao koja se u njoj razvija. Zapadnoevropska socijalistička učenja, posebno Marks svojom kritikom kapitala, stvorila su negativan odnos prema kapitalizmu. Osnovna misao koja opседа rusku revolucionarnu elitu, naročito od poraza Rusije u Krimskom ratu (1856) i ukidanja kreposnog prava (1861) bila je: kako izbeći kapitalizam. To je ideologija samobitnog razvoja Rusije, a to znači nekapitalističkog puta. Ona se oslanja na instituciju kolektivne svojine sačuvane u ruskoj opštini i nju poistovećuje sa idealom proizvođačke organizacije koju proklamuju zapadnoevropska socijalistička učenja. U Evropi se govori o socijalnoj revoluciji čiji cilj je ukidanje klasne podele društva i eksploatacije. Rusija ne treba da ponovi put koji je prošla Zapadna Evropa: ona taj put treba da skрати. A može ga skratiti samo političkom revolucijom, čiji je spiritus movens revolucionarna organizacija. Njen cilj je osvajanje državne vlasti i izvođenje socijalne revolucije putem države. To bi, najkraće i najpojednostavljenije, bio onaj teorijski okvir u kome ostaje i socijalistička misao u Srbiji druge polovine 19. veka.

Nju, dakle, oblikuje levice agrarnih društava sa namerom da revolucionarnom voljom ubrza hod istorije. Ali se ona, već na samom početku, uz slabost buržoazije, javlja i kao činilac dugoročne petrifikacije tih društava.

No, vratimo se počecima socijalističke misli u Srbiji. Prva obaveštenja o socijalizmu u Srbiji dolaze tokom revolucije 1848. godine. Ono malo pismenih ljudi što ih je Srbija imala u vreme revolucije 1848. godine i reakcije na nju srelo je, na stranicama »Srbskih novina«, koje su bile jedini list u Kneževini Srbiji, pojmove — socijalisti, socijalizam, komunizam i imena ljudi za koje se vezivalo značenje tih pojmova. Srelo ih je u interpretaciji kontrarevolucije kao pojmove koji znače opasnost za postojanost poretka, koji Evropu uvode u »stanje društveno rastrojavajuće«, u anarhiju. Tako su u Kneževinu Srbiju ovi pojmovi došli kao pojmovi progonjeni u Zapadnoj Evropi.

Udar Luja Napoleona bio je i za »Srbske novine« — događaj »najznamenitiji i najčerezvičajniji u francuskoj povestnici«.¹ Posle državnog udara od 20. novembra 1851. godine — »socijalizam treba smatrati kao stranu politiku, koja se uništila ... možemo i mi sada kazati: »Il n'y a plus de rouges«² — pisale su »Srbske novine«.

Novi momenat u obaveštavanju o socijalizmu u novom kontekstu, nastaje u Srbiji sa talasom liberalizma posle 1858. godine. Liberalne ideje formulisali su mladi ljudi koji su se pedesetih godina školovali u Zapadnoj Evropi. Oni su ih, posle 1858. godine, ne samo iznosili u »Srbskim novinama«, u Društvu srbske slovesnosti i na Velikoj školi, već su i same ove institucije nastojali da preobrazu u duhu liberalnih ideja.

U pripremanju uslova za pojavu socijalističke misli u Srbiji najveći značaj imala je Velika škola u Beogradu. Istina, objektivistički, ali ona daje informaciju i o socijalističkim učenjima. Osim predavanja o nemačkoj filozofiji i engleskom naturalizmu, na Velikoj školi predavalo se i o socijalizmu. U programu predavanja iz filozofije, 1867. godine, sreću se imena zapadnoevropskih socijalista: Sen Simona, Furijsa, Prudona i ruskih: Hercena, Černiševskog, Ščapova, Pisareva, Tkačova.

¹ »Srbske novine«, br. 140, 1851.

² Isto, br. 148, 181.

Time se, međutim, ne mogu objasniti razmere koje razvoj socijalističke misli u Srbiji dostiže krajem 60-tih i tokom 70-tih godina 19. veka. Srbija je 1866. godine imala tek nešto više od 1.200.000 stanovnika; skoro 90 % njenog stanovništva činilo je seljaštvo; na hiljadu stanovnika samo su 42 bila pismena. Ovi činioци su dugo u našoj istoriografiji smatrani ograničavajućim za razvoj socijalističke misli i predstavljeni su kao njena glavna protivurečnost. Međutim, sam sadržaj socijalističke doktrine u drugoj polovini 19. veka pokazuje da su upravo oni bili njeno polazište. Zaostalost, to jest socijalna neizdiferenciranost agrarnog društva, kolektivna svojina sačuvana u zadruzi i opštini, princip narodne samouprave — bili su za srpske socijaliste, one pretpostavke na kojima se mogao trasirati put različit od zapadnoevropskog, tj. put nekapitalističkog razvoja.

Ideje liberalizma, koje su se u Srbiji javile krajem pedesetih godina 19. veka, nisu bile zakasnile za Srbiju. Naprotiv, do njihovog ostvarenja njoj je bio potreban dug korak. Ali, srpsko društvo se sa njima srela u vreme kada je liberalizam u Evropi već doživljavao kritiku socijalističkih teorija. To je učinilo neminovnim podele u srpskom liberalnom pokretu. Istorijski, srpsko društvo je, razume se, tek stajalo u predvorju građanskog društva. Ali su njegov neizbežan pratilac već bile i socijalističke ideje. Njihov nosilac je radikalna inteligencija, koja ujedno predstavlja prvu školovanu generaciju izišlu direktno iz naroda. Ona kao svoj cilj postavlja uništenje građanske civilizacije — njenih ključnih vrednosti: privatne svojine i individualizma. Njen projekt nove civilizacije počiva na kolektivizmu i svekolikoj jednakosti: ekonomskoj, političkoj i duhovnoj. U perspektivi revolucije i novog socijalnog poretka, o čemu su govorili zapadnoevropski socijalisti, izgledalo je da ponavljanje kretanja koje je u svom razvoju obavila Zapadna Evropa, osuđuje Srbiju na novo zaostajanje. Zato se među srpskom inteligencijom, kao i u Rusiji, javljaju radikalne ideje o mogućem preskakanju pojedinih faza i direktnom vezivanju za buduću Evropu. U perspektivi socijalne revolucije u njoj, tu mogućnost nije isključivao ni Marks.³

Centralna ličnost socijalističke misli u Srbiji druge polovine 19. veka je Svetozar Marković. Nadahnut liberalnim idejama na Velikoj školi, on, po njenom svršetku, odlazi na školovanje u Rusiju, 1866. godine.

Vreme kada Marković stiže u Rusiju, u izvesnom smislu, je granično u istoriji ruske socijalističke misli. Reforme izvršene na samom početku šezdesetih godina 19. veka bile su delimične. Pokret, koji je zahtevao potpuno oslobođenje seljaka i računao sa seljačkom revolucijom, bio je već pogođen represijom. Njegov ideolog N. G. Černiševski uhapšen je 1862., a u proleće 1864. godine osuđen je na sedam godina robjice i doživotno progonstvo u Sibir. Tajno revolucionarno društvo *Zemlja i Volja* prestalo je da postoji u proleće 1864. godine. Pred ruskom revolucionarnom omladinom stajalo je pitanje: šta da se radi? Pisarov će odgovor na to pitanje nalaziti, najpre, u realizmu, tj. u pozitivnim znanjima i prosvetivanju masa, kao uslovu preobražaja u »tamnom carstvu«, a zatim će, preispitujući svoju prosvetiteljsku koncepciju, doći do revolucionarne koncepcije i početi kritiku liberalizma. Već od 1861. godine radikalizovaće se ruska studentska omladina. Njena borba za autonomiju univerziteta, na koju će vlast odgovarati jedino represijom, doprineće da, kako je savetovao Nečajev, ruska omladina od svoga pitanja napravi pitanje ruske zemlje, da pređe na političke zahteve.

Progonjeni sa univerziteta, ruski studenti su se povlačili u tajne kružoke, koji su začetak stvaranja tajne sveruske revolucionarne organizacije. U jednom od takvih kružoka, u Smorgonskoj akademiji, u kojoj se prvo javila ideja o ubistvu cara, bio je i Svetozar Marković. Njegovo ime sreće se i u beleškama

³ O tome videti Marksove koncepte za odgovor na pismo ruske revolucionarke Vere Zaslulč o budućnosti ruske opštine. MED, Beograd, 1979, t. 30. i 42.

ruskog revolucionara Kovaljskog, prvog koji je pružio oružani otpor policiji prilikom hapšenja. U ovim društvima oblikovaće se jakobinsko-blankistička orijentacija u ruskom revolucionarnom pokretu — koja će formulisati teoriju uske tajne revolucionarne organizacije, koja vrši političku revoluciju. Njeni najistaknutiji protagonisti su Tkačov i Nečajev.

Nasuprot tom toku, u tajnim kružocima formuliše se jedna druga orijentacija, koja sa *Istorijskim pismima* Lavrova (1868—1869.) i *Položajem radničke klase u Rusiji* Flerovskog (1869.) odgovor za rusku situaciju nalazi u svesnoj akciji »kritički mislećih ličnosti«, sposobnih da rukovode masama. Time su bile postavljene osnove narodnjaštvu, doktrini izrazito neprijateljskoj prema građanskom društvu, kapitalizmu i liberalizmu, koja će, tokom sedamdesetih godina 19. veka, ovladati duhovima revolucionarne omladine.

Svetozar Marković se odvaja od jakobinsko-blankističke struje i priklanja ovoj drugoj. To je i razlog njegovog odlaska u Cirihi. Njegova veza sa Prvom internacionalom u našoj istoriografiji je pojednostavljena. Na osnovu nje on je proglašavan **marksistom**. Ali, njegove veze sa Prvom internacionalom idu, prvenstveno, preko ruske sekcije Internationale, koju je Marks stvorio kao važno oruđe u borbi protiv Bakunjinu. Sam Marković je ostao veran načelu da je Marks formulisao zakone koji važe za zapadnoevropsko društvo. Černiševskog, odnosno njegovu ideju o mogućnosti preskakanja kapitalizma, smatrao je osnovom i srpskog socijalizma. Kao socijalni mislilac, Svetozar je ostao zarobljenik nacionalne patrijarhalnosti: opštine i zadruga, kao prototipa političke i ekonomske organizacije budućeg društva. Ta shvatanja nisu stavljena na probu. Ostala su na ravni doktrine, odnosno društvene i političke kritike i na toj ravni vršila su širi uticaj.

Kritika autokratske Srbije od strane Svetozara Markovića profilirala je jedan liberalan politički program. Ali, on je, kao i Černiševski, bio čvrsto uveren da je taj program bez ekonomske jednakosti čista utopija. Sama po sebi, ta je kritika, međutim, imala važnu ulogu. Čitav niz socijalističkih listova i časopisa u trogodišnjem delovanju Svetozara Markovića u Srbiji, po povratku iz Ciriha (*Radnik*, *Javnost*, *Glas javnosti*, *Oslobođenje*, časopis *Rad*), prevođenje zapadnoevropskih i ruskih socijalista — bili su važni začeci kritičke misli i opozicionog delovanja.

U centru kritike Svetozara Markovića naći će se naročito nacionalni program Srbije. Ta će kritika, kako je govorio Slobodan Jovanović, izazvati krizu srpskog nacionalizma krajem 60-tih i početkom 70-tih godina i začće jednu novu istorijsku tendenciju u traženju odgovora na srpsko pitanje. Rečju, Svetozar Marković je svojom kritikom nacionalne politike liberala-legitimističkom rešenju srpskog pitanja suprotstavio revolucionarno rešenje.

Sa nacionalnom državom, koju je srpski narod stvorio revolucijom na samom početku 19. veka, stavljeno je na dnevni red pitanje dovršenja njegovog oslobođenja i ujedinjenja. Program građanske klase, koja je u Srbiji bila u nastajanju, izrazio je Ilija Garašanin u *Načertaniju* (1844). Srednjevekovna srpska država kao osnova, uvećanje i proširenje Srbije u momentu raspada Turskog carstva i pozivanje na istorijska prava Srbije — koja ostali Južni Sloveni moraju razumeti, jer su Srbi prvi počeli da se bore i imaju pravo da svoju borbu dovrše, nasledno kneževstvo, bez čega bi se Srbija raskomadala, pravo Srbije da govori u ime Južnih Slovena — to su glavne karakteristike Garašaninovog programa spoljne politike Srbije polovinom 19. veka.

Svetozar Marković, koji je socijalist i misli u kategorijama čovečanstva, ne odvaja nacionalnu revoluciju od temeljnog društvenog preobražaja. Šta je, iz ove perspektive, za njega značila politika »Velike Srbije«; kakve su njene posledice na unutaršnjem, a koje na spoljnjem planu? Na to pitanje on je odgovorio u svom članku »Velika Srbija« (1868.), kojim je, još iz Petrograda, javno obeležio svoje razilaženje sa liberalima. Sve ostalo je samo razrada sta-

novišta izloženih u njemu. »Politika, Velike Srbije« — pisao je — ujedinjava po formi umne i materijalne sile srpskog naroda, a ustvari sve bi te sile bile sprečene i okovane. Narod bi izašao iz borbe za Veliku Srbiju siromašniji i razoreniji no što je sada, a ostao bi opet okružen istim neprijateljima kojima je i sada okružen... Velika Srbija morala bi kupovati prijateljstvo u neprijatelja ponižavanjem i žrtvovanjem interesa svog naroda, morala bi sve više i više trošiti na vojnu silu, sve više zavoditi centralizaciju sa svim dobrima što ih ona donosi, sve više da opterećava narod raznim dacijama (po svoj prilici bilo bi i državnog duga), i ranije ili docnije takva politika morala bi izvršiti kakvom spoljašnjom ili unutrašnjom katastrofom. Srpski narod van Kneževine dobio bi vrlo malo, a narodu u Kneževini, u Velikoj Srbiji, bilo bi mnogo gore no što mu je sada u maloj Srbiji.⁴

Imajući u vidu geografski i etnički položaj srpskog naroda, njegovu vekovnu izdellenost i izmešanost sa drugim narodima, Svetozar Marković je »srpsko jedinstvo« zamišljao kao duhovno, kulturno jedinstvo, kao prožetost celokupnog srpskog naroda opštečovečanskim načelom o politički slobodnom i ekonomski pravednom društvu, a ne kao državno jedinstvo. Nije, međutim, ni njegovo gledanje na srpsko pitanje bez protivurečnosti. Kod njega će se naći na ideju da ujedinjenje mora dobiti neki određeni oblik, da se mora izraziti u političkoj, tj. državnoj formi. Ali, u osnovi, on rešenje srpskog pitanja nije video u nacionalnoj državi. Takva država, čak i kao teorijska pretpostavka, nikada za njega nije mogla biti centralistička država. Ideji nacionalne države, Svetozar Marković je suprotstavio načelo federacije — »koje vodi srpski narod ili u savez istočnih naroda, ili u savez jugoslovenski, ali nikako ne u jednu srpsku državu.«⁵ Ali, njegova ideja federacije nije dosledno izvedena: ona je negde između federacije na nacionalnom principu i federacije kao antipoda države u kojoj nacije iščezavaju.

U svakom slučaju, stanovište da je srpsko pitanje rešivo samo u savezu sa drugim balkanskim i jugoslovenskim narodima, i neodvojivo od društvenog pitanja, ostalo je opšte mesto srpske socijalističke levice. Utemeljeno je u razdoblju narodnjačkog socijalizma, sledila ga je srpska socijalna demokratija i, najzad, komunisti.

Razdoblje posle smrti Svetozara Markovića, sa stanovišta istorije socijalističke misli, najmanje je istraženo. Tačnije, ono je svedeno na jednu od tendencija u pokretu Svetozara Markovića, koje se manifestuju još za njegova života. Druga, daleko značajnija po svom uticaju na društvenu istoriju Srbije u poslednjoj četvrtini 19. veka, ostala je izvan predela istoriografije socijalističke misli i pokreta.

Za razumevanje pomenutih dveju tendencija ključne su godine od smrti Svetozara Markovića do njihovog manifestovanja i organizacionog uobličavanja (1881.). Prva se izrazila u stvaranju *Narodne radikalne stranke* — koja predstavlja širok narodni pokret. Drugu, socijalno-revolucionarnu predstavljala je manja grupa pristalica Svetozara Markovića, čija je najistaknutija ličnost bio Dimitrije Cenić. Ove dve struje sukobljavale su se oko nasleđa Svetozara Markovića i, svaka za sebe, dokazivala da je upravo ona autentični nastavljac. Obe su reflektovale velike podele u ruskom narodnjaštvu: progressističku koja se oslanjala na narod i jakobinsko-blankističku koja je smatrala da, po osnovi znanja i tačno spoznatih interesa naroda, ima mandat istorije da radi u ime naroda. One se u suštini nisu razlikovale po ciljevima. Razlike između njih odnosile su se na sredstva, na karakter organizacije socijalista. U političkom, ekonomskom i nacionalnom pitanju one su ostale u okvirima ideja narodnjačkog socijalizma, koje je formulisao Svetozar Marković.

⁴ Svetozar Marković, »Velika Srbija«, *Sabrani spisi*, I, Beograd, 1965, str. 111.

⁵ Svetozar Marković, »Socijalizam ili društveno pitanje«, *Sabrani spisi*, IV, Beograd, 1965, str. 419.

Njima je ostao zajednički program za političke slobode; nekapitalistički put industrijalizacije — koji je sve više pomerao težište sa patrijarhalnih ekonomskih institucija, kakve su bile zadruga i opština, ka narodnoj državi; i rešenje srpskog pitanja u federaciji balkanskih naroda.

Srpski socijalisti druge polovine 19. veka doista su tačno videli socijalno-ekonomsku stvarnost Srbije 70-tih i 80-tih godina. Seljak je bio slobodan — ali na sitnom posedu; zelenaški karakter kapitala, koji je vodio brzom proletarizaciji sela; nerazvijeni gradovi, bez industrije, koja bi mogla da apsorbuje seoski proletarijat. Socijalisti nisu hteli ni buržoaziju ni birokratiju, već **narodnu državu**, kao vlasnika sredstava za proizvodnju, a naročito kao regulatora pravedne raspodele. U stvari, to je bilo odlaganje da se plati neizbežna cena modernizacije, ali je reflektovalo i strah patrijarhalnog društva od njenih posledica. Jedan od osnivača Narodne radikalne stranke i njen višedecenijski vođa, Nikola Pašić, pisao je neposredno uoči njenog stvaranja:

»Zapadna Evropa i Istočna Evropa to su dva sveta zasebna — ona se nikad nisu slagala a još teže će se složiti sada, kad pored vere, došlo je narodnosno pitanje i kad pored jednog i drugog dolazi još treće što je u ovima vremenima tako isto odsudno za sudbu naroda i države, a to je pogledi moralni na ekonomsko i političko uređenje naroda«. »Srpski narod, nastavlja Pašić, od kako se je nastanio u tim zemljama, gde sada živi, uvek je u sudarima istočnog sveta sa zapadnim bio na strani Istoka«.

Pašić je kapitalizam smatrao nepravednim društvom i istočnu civilizaciju stavljao iznad zapadnoevropske: »Opština... to je duša slavenskog sveta. Ona je početak i ona se sada, u nauci društvenoj stavlja kao poslednji stepen uređenja današnjeg evropskog društva. Ona je dakle i početak slavenskog društva i završetak evropskog društvenog razvitka«.⁶

Prodor kapitala 80-tih godina izazvao je pravu paniku među srpskim socijalistima. Oni su bili principijelni protivnici podela naroda na klase, ali su strahovali i od činjenice da kapital dolazi sa strane, iz Austrije. Zato su zvonili na uzbunu i dokazivali da je narodna država kao vlasnik sredstava za proizvodnju jedina brana tome prodoru.

Stanovište da je u osloncu na patrijarhalne zajednice ne samo moguće nego i nužno izbeći kapitalizam, osamdesetih godina prošlog veka, kada se pod dejstvom robonovčanih odnosa ove ustanove raspadaju — dobija novu argumentaciju. Tada se nužnost socijalizma obrazlaže i nacionalnim razlogom. Kapital udara u patrijarhalnu osnovu društva, koja je srž srpstva. Osim toga, to je strani kapital. Dovodeći Srbiju u ekonomsku zavisnost, on ugrožava i njenu političku samostalnost. »Nas će stranci — pisao je tadašnji socijalista Dimitrije Cenić — i ekonomno i politički uništiti i na naše će mesto doći drugi narod, ekonomski razvijeniji od nas. Ekonomska borba Srbije protiv strane poplave mora biti borba protiv čvrtinskog poretka, protiv čvrtizma: a počem taj čvrtizam dolazi nama sa strane od tuđih nacija: — to je nacionalna borba srpskog naroda protiv tuđinstva istovetna sa osnovnim tražbama socijalizma. Oni srpski državnici i patriote, koji budu hteli da zaustave tuđu poplavu i da podignu srpsku naciju, moraju se u ekonomiji držati socijalističkih načela. Stvari su se izvrnule: pre je socijalizam morao sa svećom tražiti pristalice, a danas ga, radi svoga spasa, mora tražiti čitava jedna nacija.«⁷ Jedan drugi srpski socijalista, dr Dragiša Stanojević, napraviće tada formulu — »srbizam = socijalizam«.

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875. i otvaranje istočne krize 1876—1878. stavili su, u izoštrenom vidu, na dnevni red nacionalno pitanje. Srpski socijalisti nisu delili doktrinarstvo ruskih revolucionara, koji su svoj odnos prema

⁶ Nikola Pašić, »Sloga Srba i Hrvata«, Arhiv SANU, sign. 11857.

⁷ Dimitrije Cenić, »Hoće li imati udela i mladi brat?«, Novi beogradski dnevnik, br. 89, 1887.

ustanku u Bosni i Hercegovini određivali u zavisnosti od toga da li je on samo nacionalnooslobodilački ili je i socijalna revolucija. Oni su dokazivali tesnu povezanost nacionalnooslobodilačke borbe sa socijalnom revolucijom. U pogledima na rešenje srpskog pitanja, ostali su dosledni idejama Svetozara Markovića. Smatrali su glavnim da se utvrdi načelo na kome treba organizovati buduću srpsku državu i 1876. godine o tome pisali u svom listu »Staro oslobođenje«:

»Buduća srpska država ne može i ne treba da se osnuje na načelu narodnosti. Država osnovana na načelu narodnosti pretpostavlja zaokrugljene granice po narodnosti. A srpski narod nema ni geografskih ni etnografskih granica. On se meša na severo-istoku s Bugarima i Rumunima, na severo-zapadu sa Rumunima, Nemcima, Mađarima i Hrvatima, na jugo-zapadu sa Hrvatima i Talijanima, na jugo-istoku sa Arbanasima i Bugarima. Balkansko poluostrvo i njegove okolne oblasti mozaik su od malih naroda. Srpski narod je u sredini ovog mozaika. On se preliva i meša sa svima svojim susedima; često se udubljuje i pruža venac srpskih sela čak do središta koga susednog naroda, često susedni narod zadire do središta srpskog... Kad bi se buduća srpska država osnovala na načelu narodnosti, ona bi, neizbežno, morala od srpskog naroda da učini osvajački narod. Time bi nas posvadila sa susednim bratskim narodima. Prema tome srpska država morala bi da se pretvori u vojničku državu. Takva država davila bi sam srpski narod, sprečavala bi mu kulturni razvitak, gložila bi se sa susednim narodima i najposle bi od njih bila rastrgnuta i uništena, kao smetnja napretka i slobode balkanskih naroda. Nikada ne treba zaboraviti da napredak korača, da sloboda postaje opštečovečanska potreba svakog naroda. Po tome, dakle, samo one države mogu računati na dug opstanak, pravilan razvitak i usavršavanje, koje se osnuju na naprednijim načelima. U koliko se srpska nova država osnuje na naprednijim načelima u toliko će njen opstanak biti čvršći, a budućnost svetlija. Srpsku državu, osnovanu na načelu narodnosti, razlupaće brzo koračajući napredak svojim teškim stopalama.

Nova srpska država ne može se osnovati ni na istorijskim pravima. Još samo fantaste i pusti zanesenjaci mogu sanjati o granicama Dušanove Carevine i pozivati se na istorijska prava. Mladom, čilom srpskom narodu nije potrebno prizivanje i pozivanje mrtvih. Život ne niče iz grobova. Nama nije potrebna apelata na mrtva istorijska prava. Srpski narod treba da se oslanja i apelira na mnogo čovečnija prava, na pravo svakoga naroda da živi, da se razvija i napreduje svestrano«.

Srpski socijalisti su ujedinjenje videli kao sredstvo, a ne kao cilj po sebi. »Narodu je potrebno, piše »Staro oslobođenje«, materijalno blagostanje, potpuna politička sloboda, svestrani i moralni napredak. To će se opet postići ako se buduća srpska država organizuje iznutra na temelju potpune opštinske samouprave sa narodnim suverenstvom, a spolja na načelu federacije sa grupama susednim narodima«.⁸

Između radikala i socijal-revolucionara nema razlike u gledanju na političko, ekonomsko i nacionalno pitanje. I jedni i drugi kao krajnji cilj imaju **narodnu državu** koja je isto što i društvo. Oni se razlikuju samo, kao što je rečeno, u pitanju sredstava, tj. karaktera partije koja treba da omogući takvu državu. Socijalni revolucionari su pristalice uske socijalističke organizacije i revolucije. Oni su verni sledbenici revolucionarne terorističke organizacije u Rusiji »Narodna volja«, sa kojom su održavali tesne veze, a njihov organ »Radnik«, koji su pokrenuli u Beogradu 1881. godine, bio je praktično jedino javno glasilo ove organizacije.

U Radikalnoj stranci, koja je bila širok seljački pokret, sa uskim jezgrom faktički profesionalnih revolucionara, bivših ruskih i ciriških đaka, socijal-

⁸ »Naše oslobođenje i ujedinjenje«, »Staro oslobođenje«, br. 74, 1876.

revolucionari su videli izdaju revolucije, pa i samog socijalizma. Ali, Radikalna stranka u svom početku nije bila nikakva građanska stranka. Njen program je izrastao iz ideologije narodnjačkog socijalizma Svetozara Markovića. Ona se odlepljuje od jakobinsko-blankističke varijante narodnjaštva, tj. od osvajanja vlasti od strane uske revolucionarne organizacije, koja **putem države, u ime naroda**, sprečava podelu društva na klase i obezbeđuje pravednu raspodelu. Radikalna stranka teži mirnoj socijalnoj revoluciji, osvajanju vlasti putem izbora, uspostavljanju narodne države. Njena prava društvena priroda može se oceniti tek u odnosu prema drugim dvema strankama u Srbiji: Liberalnoj i naročito Naprednoj, koja teži uspostavljanju moderne države i građanskog društva. Napredna stranka je vođena od ljudi sa jasnim predstavama o modernoj evropskoj državi, ali je bez socijalnog oslonca i zato je sve više upućena na dvor, čiji će zarobljenik definitivno postati.

Radikalna stranka je delovala snagom elementarne stihije. Ona je bila protivnik svih mera modernizacije Srbije: zakona o železnici, bankama, stajaćoj vojsci. Sve je to bio spontani otpor institucionalizaciji građanskog društva, koji je svoj koren imao u ideologiji narodnjačkog socijalizma. Ne-kapitalistički put je napušten više pod pritiskom okolnosti. Stvarnost je razarala njen socijalno-ekonomski program i to je razaranje supstituisao nacionalni program, u kome je potisnuta i ideja federacije.

Dok je apsolutistička i feudalna Rusija oklevala sa reformama, na njenoj sceni su se pojavile snage koje su oblikovale najpre ideologiju a zatim i organizaciju, pod uticajem zapadnoevropskih socijalističkih ideja, ali do neprepoznatljivosti preobraženih tendencijama i stvarnošću Rusije. Narodnjački socijalizam nije bio nikakva utopija — on je bio vrlo realna pojava u jednom patrijarhalnom društvu na njegovom prelasku u moderno. Ta ideologija je već u vreme svoga nastanka imala najveći uticaj u balkanskim zemljama. Među njima, već i zbog činjenice da je srpski narod jedini imao nacionalnu državu, razvila se najviše: do zaokruženja u jedan sistem, koji je imao više uticaja na društvenu istoriju Srbije nego što se sluti. Ili, nego što hoće da se prizna.

Résumé

L'IDÉE SOCIALISTE EN SERBIE AU COURS DE LA SECONDE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

Latinka Perović

L'idée socialiste telle que présentée par les historiographes n'est qu'une parmi plusieurs tendances du développement social et politique en Serbie. La société agraire ne remplissant pas les conditions nécessaires pour établir sa propre théorie, cette idée paraît avoir été, tout d'abord, un reflet des doctrines socialistes étrangères. Grâce aux flottements des théories appliquées, on en reconnaissait la source tantôt en Occident, tantôt en Russie. Cependant, une recherche plus poussée indique que l'idée socialiste, en Serbie comme en Russie, était une réponse modifiée aux questions que se posait l'Europe de l'Ouest à la suite des révolutions politiques et après la révolution industrielle. En Serbie, on vit naître une doctrine de développement non-capitaliste, profondément influencée par le «narodnitchestvo» russe. La notion fondamentale en était celle de la propriété collective (but proclamé aussi par la théorie socialiste occidentale) et l'on trouvait des éléments analogues et favorables dans les collectivités patriarcales de Serbie — la commune et la coopérative. Ainsi, l'idée socialiste reproduisait les formes d'une société en train de changer son caractère patriarcal au profit d'un développement plus moderne. Elle immobilise cet état de choses exerçant dans l'histoire sociale de la Serbie une influence plus profonde.

Le programme politique des socialistes serbes était libéral; cependant, les libertés politiques y étaient un moyen de réaliser l'égalité économique plutôt qu'un but en soi. Leur programme national s'opposait au premier projet serbe de politique extérieure, le *Natchertanié* d'Elie Garachanine (1844). A la solution légitimiste de la question serbe, ils opposaient la solution révolutionnaire, et à l'idée de la Grande Serbie, l'alliance du peuple serbe avec les nations balkaniques et yougoslaves.